รากฐานของสันติวิธี

พระไพศาล วิสาโล

เมื่อมีความขัดแย้งและการเผชิญหน้า เป็นการง่ายที่เราจะมองอีกฝ่ายว่าเป็นคนชั่วร้าย ซึ่งมีนัยะตามมาว่าฉันเป็นฝ่ายดีมีธรรม การมองเช่นนี้ทำให้ง่ายที่เราจะใช้วิธีการใด ๆ กับอีกฝ่ายหนึ่งก็ได้ แม้กระทั่งวิธีรุนแรง ทั้งนี้เพื่อปกป้อง "ความถูกต้องดีงาม"

แต่เมื่อมองความจริงให้รอบด้านแล้ว เราจะพบว่าไม่มีฝ่ายใดที่เลวไปหมด และอีกฝ่ายถูกต้องร้อยเปอร์เซ็นต์ การกระทำของฝ่ายหนึ่งนั้นย่อมเป็นผลสืบเนื่องหรือสัมพันธ์กับการกระทำของอีกฝ่ายหนึ่งเสมอไม่มากก็น้อย ผู้ปกครองกระทำตัวเป็นเผด็จการได้ส่วนหนึ่งก็เพราะความเฉยเมยหรือการยินยอมของราษฎร คานธีเคยตั้งข้อสังเกตว่า คนอังกฤษจำนวน ๓๐,๐๐๐ คนสามารถปกครองคนอินเดียจำนวน ๓๐๐ ล้านคนได้อย่างไร หากคนอินเดียไม่ยินยอมให้เขามาปกครอง

ความชั่วร้ายของคนจำนวนมากบ่อยครั้งก็เป็นผลจากโครงสร้างหรือระบบต่าง ๆ ในสังคมที่อยุติธรรม หรือบ่มเพาะปลูกฝังพฤติกรรมที่ไม่ถูกต้อง โดยที่โครงสร้างหรือระบบดังกล่าวนี้เราเองก็มีส่วนสนับสนุนด้วย ดังนั้นเราจึงไม่อาจปฏิเสธความรับผิดชอบต่อพฤติกรรมอันชั่วร้ายของคนเหล่านั้นได้

การมองความจริงอย่างรอบด้านไม่เพียงเตือนให้ตระหนักว่าเราเองก็มีส่วนร่วมในความชั่วร้ายของคู่กรณีเท่านั้น หากยังตอกย้ำด้วยว่าเราไม่สามารถแบ่งโลกออกเป็นขาวและดำ โดยเราอยู่ในฝ่ายขาว และอีกฝ่ายอยู่ฝ่ายดำ ทั้งนี้ก็เพราะ แม้เราจะเป็นคนดีเพียงใด แต่ใช่หรือไม่ว่าลึกลงไปในจิตใจของเราย่อมมีความเลวร้ายแฝงฝังอยู่ด้วย อาทิ ความโกรธเกลียด พยาบาท หรือเห็นแก่ตัว ในอีกด้านหนึ่ง ลึกลงไปในจิตใจของคนชั่วร้าย ก็ย่อมมีความดีอยู่ไม่มากก็น้อย ความข้อนี้โซลเชนิตซิน นักเขียนรางวัลโนเบลชาวรัสเซียพูดไว้อย่างน่าฟังว่า

"ถ้าเพียงแต่ว่าคนชั่วร้ายอยู่ที่ไหนสักแห่งและคอยทำแต่สิ่งชั่วร้าย เราก็แค่แยกคนพวกนั้นออกจากพวกเราแล้วก็ทำลายเขาเสีย เท่านั้นก็จบกัน แต่เส้นแบ่งความดีและความชั่วนั้นผ่าลงไปในใจของมนุษย์ทุกคน ใครเล่าที่อยากจะทำลายส่วนเสี้ยวในใจของตน?"

เมื่อ ๓๐ ปีก่อนมีการทดลองทางจิตวิทยาที่ลือลั่นไปทั่วโลก ผู้ทำการทดลองซึ่งเป็นศาสตราจารย์ในมหาวิทยาลัยสแตนฟอร์ด สหรัฐอเมริกา ได้สร้างคุกจำลองขึ้นเพื่อศึกษาสาเหตุแห่งความกดดันที่เกิดกับคนในคุก อาสาสมัคร ๒๕ คนเข้าร่วมการทดลองนี้ ส่วนใหญ่เป็นนักศึกษาที่มาจากครอบครัวคนชั้นกลาง ในจำนวนนี้ ๑๐ คนทดลองเป็นนักโทษ ที่เหลือเป็นผู้คุม การทดลองมีกำหนด ๑๔ วัน แต่พอดำเนินไปได้เพียง ๖ วันก็ต้องยุติกลางคัน เพราะสถานการณ์เลวร้ายลงอย่างไม่คาดคิด เนื่องจากผู้คุมแสดงอำนาจบาตรใหญ่และใช้ความรุนแรงมากขึ้นเรื่อย ๆ นอกจากทุบตี จับขังเดี่ยวนาน ๆ แล้ว ยังจับนักโทษเปลื้องผ้าเวลาทำผิด และบังคับให้ทำท่าร่วมเพศวิตถาร ผลก็คือนักโทษซึ่งเคยก่อกวนเมื่อ ๒ วันแรก มีอาการหงอย หงอ และซึมอย่างผิดหูผิดตา คำถามก็คือคนธรรมดาสามัญกลายเป็นคนโหดร้ายภายในเวลาไม่กี่วันได้อย่างไร คำตอบนั้นส่วนหนึ่งอยู่ที่สภาพในคุกและบทบาทซึ่งให้อำนาจล้นเหลือแก่อาสามัครที่เป็นผู้คุม แต่อีกส่วนหนึ่งก็คือความโกรธเกลียดและความหลงในอำนาจที่กบดานอยู่ในจิตใจของคนธรรมดาสามัญเหล่านั้นนั่นเอง

ข้อเท็จจริงที่ว่าเราเองก็มีส่วนร่วมหรือเป็นเหตุปัจจัยแห่งความชั่วร้ายของผู้อื่นด้วย ทำให้เราไม่มีความชอบธรรมที่จะใช้ความรุนแรงเพื่อ "กำจัด"เขาไปจากสังคมหรือโลกนี้ (ถ้าทำกับเขาอย่างไร ก็ต้องทำกับเราเองอย่างนั้นด้วย) ขณะเดียวกันความตระหนักว่าในจิตใจของเรานั้นก็มีความชั่วร้ายแฝงฝังอยู่ ก็ทำให้เราต้องระมัดระวังที่จะใช้ความรุนแรงกระทำกับผู้อื่น เพราะความรุนแรงนั้นเองจะหล่อเลี้ยงบ่มเพาะความชั่วร้ายในใจเราให้เติบใหญ่ขึ้น จนแสดงตัวออกมาเป็นพฤติกรรมที่ชั่วร้าย หรือแปรเปลี่ยนเราให้กลายเป็นคนชั่วร้ายในที่สุด ตำรวจที่ใช้วิธีการอันเลวร้ายกับโจร ในที่สุดกลับมีพฤติกรรมไม่ต่างจากโจร พูดอย่างอทวิภาวะก็คือ ในตำรวจนั้นมีความเป็นโจรที่รอการฟูมฟักแฝงอยู่ด้วย ในเรื่องนี้ ติช นัท ฮันห์ ได้กล่าวไว้อย่างน่าฟังว่า

"ฉันคือเด็กในอูกันดา มีแต่หนังหุ้มกระดูก
ขาฉันเล็กบางราวลำไผ่
และฉันคือพ่อค้าอาวุธ
ขายเครื่องประหัตประหารแก่อูกันดา

ฉันคือเด็กหญิงสิบสองขวบ
ลี้ภัยในเรือน้อย
โถมร่างลงกลางสมุทร
หลังถูกโจรสลัดข่มขืน
และฉันคือโจรสลัด
หัวใจฉันยังขาดความสามารถ
ในการเห็นและรัก

ฉันคือสมาชิกกรมการเมือง
ผู้กุมอำนาจล้นฟ้า
และฉันคือชายผู้ต้องจ่าย
"หนี้เลือด"แก่ประชาชน
ผู้ค่อย ๆ ตายไปในค่ายแรงงาน"

ประวัติศาสตร์ได้บอกเราว่า การมองโลกเป็นขาวเป็นดำอย่างชัดเจนนั้น ได้สร้างความทุกข์ทรมานและโศกนาฏกรรมแก่มนุษยชาติมานับครั้งไม่ถ้วน อาชญากรรมของฮิตเลอร์ สตาลิน และพอลพต ล้วนเกิดขึ้นจากการมองคู่กรณี (ยิวและชนชั้นกลาง)ว่าเป็นตัวชั่วร้ายที่ต้องกำจัดให้หมดไปจากโลก แต่แล้วความรุนแรงที่คนทั้งสามใช้กลับทำให้เขากลายเป็นคนชั่วร้ายยิ่งกว่าคนที่เขาต้องการกำจัดเสียอีก อุสมาบิน ลาเดนและจอร์จ บุช เป็นตัวอย่างล่าสุดของการสร้างความทุกข์ยากแก่เพื่อนมนุษย์เพราะมองโลกเป็นขาวเป็นดำอย่างชัดเจน

การมองโลกโดยไม่แบ่งเป็นขาวและดำอย่างชัดเจนนั้น เรียกอีกอย่างว่าการมองโลกแบบอทวิภาวะ ทัศนะการมองโลกดังกล่าวเป็นรากฐานของปฏิบัติการสันติวิธี เพราะทำให้ตระหนักว่ามีแต่สันติวิธีเท่านั้นถึงจะขจัดความเลวร้ายออกไปจากสังคมได้อย่างแท้จริง ในทางตรงข้าม การใช้ความรุนแรงนั้นทำได้อย่างมากเพียงแค่ขจัด "คนชั่วร้าย"ออกไปได้เพียงชั่วคราวเท่านั้น แต่ไม่สามารถขจัด "ความชั่วร้าย"ออกไปได้อย่างแท้จริง ความชั่วร้ายยังคงอยู่เพราะ ๑) โครงสร้างหรือระบบที่หล่อหลอมเพิ่มพูนความชั่วร้าย เช่น ความเห็นแก่ตัว ความโกรธเกลียด หรือความอยุติธรรม ยังไม่ได้รับการแก้ไข ๒) ความชั่วร้ายในใจของผู้คนยังมีอยู่ รวมทั้งในใจของผู้ที่เป็นฝ่ายขจัดคนชั่วร้าย ทั้งโครงสร้างหรือระบบที่ก่อปัญหา และความชั่วร้ายในใจผู้คนนั้น ไม่สามารถขจัดหรือแก้ไขได้ด้วยความรุนแรงใด ๆ มีแต่จะต้องใช้สันติวิธีเท่านั้นถึงจะจะขจัดออกไปได้

ความรุนแรงนอกจากจะขจัดความชั่วร้ายออกไปไม่ได้แล้ว ในที่สุดยังกลับเพิ่มคนชั่วร้ายให้มีมากขึ้นแทนที่จะลดลง คนชั่วร้ายที่เพิ่มขึ้นนั้นได้แก่ บุคคลที่ใช้ความรุนแรงกระทำกับผู้อื่น(แม้จะเพื่อพิทักษ์ความดีก็ตาม) และบุคคลที่เป็นเหยื่อของความรุนแรง ซึ่งเกิดความเคียดแค้นชิงชังและหันไปหาความรุนแรงที่เข้มข้นกว่าเพื่อตอบโต้

การมองโลกโดยไม่แบ่งเป็นขั้วตรงข้ามอย่างชัดเจนนั้น มีความสำคัญสำหรับปฏิบัติการสันติวิธี เพราะปฏิบัติการสันติวิธีนั้นแท้ที่จริงคือการผสานสิ่งที่ดูเหมือนอยู่คนละขั้วให้เชื่อมเป็นหนึ่งเดียวกัน กล่าวคือ

กระทำโดยไม่กระทำ

การกระทำกับการไม่กระทำหาได้แยกขาดจากกันอย่างเด็ดขาดไม่ บ่อยครั้งพลังของสันติวิธีอยู่ที่การไม่กระทำ เช่น การไม่ให้ความร่วมมือ การดื้อแพ่งไม่ปฏิบัติตามกฎหมาย การไม่ไปเกณฑ์ทหาร การนั่งอยู่เฉย ๆ หน้าโรงงานหรือหน้าขบวนรถถัง เป็นต้น

ไม่แยกภาวนากับกิจกรรมทางสังคมออกจากกัน

การมองแบบทวิภาวะนั้น ถือว่า ภาวนาหรือการปฏิบัติธรรมนั้น เป็นคนละเรื่องกับการทำกิจกรรมทางสังคม แต่สำหรับนักปฏิบัติการสันติวิธีแบบพุทธ จะมองแบบอทวิภาวะว่า ภาวนากับกิจกรรมทางสังคมนั้นไม่อาจแยกออกจากกันได้ เช่นเดียวกับที่การทำงานแยกไม่ออกจากการปฏิบัติธรรม ในการต่อสู้แบบสันติวิธี ปฏิบัติการทางสังคมเป็นส่วนหนึ่งของการฝึกฝนพัฒนาตนในทางจิตวิญญาณ เป็นการบ่มเพาะความเมตตา ความอดทน ความไม่ถือตัวตน และการเอาชนะความโกรธเกลียด ความพร้อมจะทุกข์กายโดยไม่ทุกข์ใจตามไปด้วย เป็นต้น

ในขณะที่ปฏิบัติการทางสังคมเป็นการปฏิบัติธรรมไปในตัว ในอีกด้านหนึ่ง สำหรับนักสันติวิธีแล้ว การปฏิบัติธรรมบ่อยครั้งก็เป็นการปฏิบัติการทางสังคมและการเมืองไปด้วย ดังเห็นได้จากการตั้งอาศรมของคานธีโดยมีวิถีชีวิตแบบทวนกระแส เช่น ปั่นด้ายทอฝ้ายกับมือ ได้ก่อผลกระทบทางการเมืองและเศรษฐกิจต่อระบบอาณานิคมของอังกฤษไม่น้อยเลย

ในข้อนี้พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสว่า การรักษาตนกับการรักษาผู้อื่นไม่อาจแยกจากกันได้ "รักษาตนคือรักษาผู้อื่น ส่วนรักษาผู้อื่นคือรักษาตน"

กระทำโดยไม่มีผู้กระทำ

การกระทำใด ๆ ก็ตาม หากยังมีความสำคัญมั่นหมายว่ามี "ผู้กระทำ" อยู่ การกระทำนั้น ๆ แม้จะมีจุดมุ่งหมายเพื่อส่วนรวม ก็ง่ายที่จะกลายเป็นการตอบสนองความต้องการของตัวตนได้ เพราะเมื่อมีความรู้สึกว่า "ฉัน" เป็นผู้กระทำ ความปรารถนาที่จะตอบสนองประโยชน์ของ "ฉัน" (หรือตัณหา อุปาทาน)ก็เกิดขึ้นมาทันที กลายเป็นว่าทำงานนั้นเพื่อตอบสนองความอยากได้ใคร่ดีของ "ฉัน" หรือปรารถนาให้งานนั้นส่งเสริมชื่อเสียงเกียรติยศของ "ฉัน" รวมทั้งเกิดความรู้สึกสำคัญมั่นหมายว่างานนั้นเป็น "ของฉัน" อันง่ายที่จะนำไปสู่ท่าทีเป็นปฏิปักษ์ต่อคนที่ขัดแย้งหรือขัดขวางหรือเป็นอุปสรรคต่องานนั้น ๆ จนอาจมองว่าคนเหล่านั้นเป็นศัตรู "ของฉัน"

ความขัดแย้งจนกลายเป็นการวิวาทบาดหมางในหมู่ผู้ปฏิบัติงานสันติวิธี มักเกิดขึ้นเพราะความสำคัญมั่นหมายในตัวกูของกู ความขัดแย้งทางความคิดมักกลายเป็นความขัดแย้งส่วนบุคคลก็เพราะเหตุนี้ ทำให้งานไม่สามารถดำเนินไปได้

นอกจากความสัมพันธ์จะไม่ราบรื่นแล้ว ความสำคัญมั่นหมายในตัวกูของกูยังทำให้นักปฏิบัติการสันติวิธีมีความทุกข์ เพราะเมื่องาน "ของฉัน" ไม่สำเร็จดังที่คาดหวัง ก็รู้สึกว่า "ฉัน" ล้มเหลวไปด้วย หรือเอาตัวตนไปออกรับเป็นเจ้าของความล้มเหลวนั้น ในทางตรงกันข้าม หากประสบความสำเร็จ ก็ง่ายที่จะปลาบปลื้มจนเกิดความประมาท หรือติดยึดกับความสำเร็จนั้น จนทำใจไม่ได้เมื่อประสบความล้มเหลวในเวลาต่อมา

การมองแบบอทวิภาวะ ช่วยให้ไม่มองการกระทำกับผู้กระทำแยกจากกัน กล่าวอีกนัยหนึ่งคือมีแต่การกระทำแต่ไม่มีผู้กระทำ นักปฏิบัติการสันติวิธีหากกระทำด้วยท่าทีดังกล่าว ก็จะคลายความยึดมั่นถือมั่นในการเป็นเจ้าของการกระทำ หรือเจ้าของผลของการกระทำนั้น ๆ ทำให้สามารถทำงานได้อย่างมีความสุข สัมพันธ์กับผู้อื่นได้อย่างราบรื่น และใช้ปัญญาใคร่ครวญกับงานนั้น ๆ ได้อย่างเต็มที่ คือพิจารณาไปตามเหตุปัจจัยที่มีอยู่ มิใช่คิดด้วยอคติหรือเข้าข้างตน การทำด้วยท่าทีเช่นนี้ ย่อมช่วยให้ปฏิบัติการสันติวิธีนั้นเป็นการปฏิบัติธรรมหรือภาวนาขั้นสูง คือการเป็นอิสระจากความสำคัญมั่นหมายในตัวตน

โลกกับธรรมไม่ได้แยกจากกันฉันใด ปฏิบัติการสันติวิธีกับการปฏิบัติธรรมก็ไม่ได้แยกจากกันฉันนั้น